

ότι είμαστε σκεπτικοί, εκτός εάν διευρύνουμε τη σημασία του όρου «σκεπτικός» τόσο ώστε να περιλάβει κάθε τι (δηλ. απορία, ερώτηση, κριτική στάση, κ.τ.λ.).

Είναι όμως αναγκαίο να τονισθεί ότι ο συγγραφέας γράφει με σαφήνεια, χάρη, και επιτυγχάνει στο στόχο του, που είναι να δείξει το πόσο επικίνδυνο, ιδιαίτερα πολιτικά, είναι το απόλυτο. Η δημοκρατική φιλοσοφία του συγγραφέα είναι παντού εμφανής.

Και μόνο γι' αυτό, το βιβλίο αξίζει να διαβαστεί από όλους. Είναι κατάλληλο θεραπευτικό εργαλείο για όσους είναι δογματικοί και απολυτομανείς, αλλά και χρήσιμο να διαβαστεί ευρύτερα, γιατί πράγματι υπάρχουν σήμερα πολλοί κάτοχοι του Απολύτου και κατ' ακουθίαν πολλοί επικίνδυνοι άνθρωποι, χωρίς φιλανθρωπία, αγάπη και συγκαταβατικότητα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Philosophie et Religion, (Actes du 9e Congrès International des Professeurs de Philosophie), Essen, 1984, 122.

Κυκλοφόρησαν τα Πρακτικά του ΙΧ Συνεδρίου της Διεθνούς Ένωσης των Καθηγητών της Φιλοσοφίας (Association Internationale des Professeurs de Philosophie—A.J.P.Ph.), που είχε γίνει στο Essen της Βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας από 30.10—1.11.82. Θέμα του Συνεδρίου ήταν η σχέση Φιλοσοφίας και Θρησκείας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.

Οι στόχοι των Συνεδρίων της A.J.P.Ph. καθορίζονται από το Άρθρο 2 του Καταστατικού της. Βασικά επιδιώκεται με τα θέματά τους και τις συζητήσεις που επακολουθούν να ενημερωθεί υπεύθυνα και σφαιρικά το διεθνές κοινό των συνέδρων πάνω στις τελευταίες εξελίξεις του μαθήματος των Φιλοσοφικών και στις σχέσεις του με τα άλλα μαθήματα του σχολικού προγράμματος. Κι ακόμη δίνεται και η δυνατότητα για γόνιμες συγκρίσεις με ποικίλες εμπειρίες από το μάθημα, όπως διδάσκεται στις διάφορες χώρες με πλούσια ή όχι φιλοσοφική παράδοση με διαφορετικά εκπαιδευτικά συστήματα και με άλλη αντίληψη για τη σημασία και τη μορφωτική αξία των Φιλοσοφικών στη Δ/θμια Εκπ/ση.

Αν με την έννοια της «διεπιστημονικότητας» (Interdisciplinarité), που πρέπει να διαποτίζει κάθε μορφή εργασίας στη βαθμίδα τούτη της Εκπαίδευσης, η σχέση των Φιλοσοφικών με τα μαθήματα και των τριών κύκλων, του Ιστορικο-φιλολογικού, του Φυσικομαθηματικού και του Πολιτικο-κοινωνικοοικονομικού, είναι στην ουσία της, σχέση Φιλοσοφίας και επιστήμης, δε συμβαίνει το ίδιο και με τα Θρησκευτικά. Γιατί εδώ, σε χτυπητή αντίθεση με τα άλλα μαθήματα, που η συνεργασία τους με το Φιλοσοφικό στοχεύει κυρίως την εξασφάλιση μιας χωρίς αντιφάσεις λογικής τάξης, αποραϊτήτης για τη φιλοσοφική κατεργασία σε βάθος συγκεκριμένων προβλημάτων του κόσμου και της ζωής, η σχέση τους με τα Θρησκευτικά είναι τόσο διαφορετική όσο η σχέση της Φιλοσοφίας με τη Θρησκεία. Γιατί εδώ, παρά τη γενικότερη παραδοχή ότι κι οι δύο τους έχουν κοινές ή συγγενικές πηγές, σημειώνεται ριζική διαφορά στις απόψεις ως προς τις αμοιβαίες τους σχέσεις. Έτσι άλλοι θεωρούν άωφολο κάθε συσχετισμό ανάμεσά τους, επειδή πρόκειται στην ουσία τους για αντιφατικά αντίθετες έννοιες, που αποκλείονται αμοιβαία. Και τούτο κυρίως γιατί η Θρησκεία με τον άκρατο δογματισμό της αποκλείει «εκ προοιμίου» τον αδέσμευτο και γόνιμο φιλοσοφικό διάλογο. Άλλοι, ότι εδώ έχουμε απλώς ένα είδος εναντίας αντίθεσης και ότι, όσο κι αν αποκλείεται η ανάπτυξη «καθαρού» φιλοσοφικού διαλόγου ανάμεσα στη Φιλοσοφία και τη Θρησκεία,

υπάρχει ωστόσο κάποια σχέση ανάμεσά τους, επειδή και οι δύο προσπαθούν, η κάθε μια με τον δικό της τρόπο, να δώσουν σφαιρικές απαντήσεις στα ίδια περίπου προβλήματα· και ότι η πραγματικότητα τούτη κάνει αναγκαία την αμοιβαία επαφή και την αλληλοσυμπλήρωσή τους, επειδή ακόμη σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να ωφελείται η Φιλοσοφία από τη διαγραφή της Θρησκείας από τη θεματολογία της. Εκείνο που πρέπει να ισχύει είναι ακριβώς το αντίθετο, ότι δηλ. ακόμη κι αν δεν πιστεύει κανείς, πρέπει να διερευνά φιλοσοφικά τη Θρησκεία. Η αδιαφορία του κοινού και οι γνώμες ότι λ.χ. η Θρησκεία υπάρχει ακόμη μόνο για γηραιές κυρίες της παλαιάς κοινωνίας ή επειδή παρουσιάζει φολκλορικό ενδιαφέρον, δεν πρέπει να επηρεάζουν τον συνάδελφο. Και είναι κακό το μάθημα εκείνο, είτε Φιλοσοφικά είτε Θρησκευτικά λέγεται, που δε δίνει αρκετές ευκαιρίες στους μαθητές να στοχαστούν πάνω στις βασικές τους αρχές και τις αμοιβαίες τους σχέσεις, που χωρίς αυτές είναι αδύνατο τα μαθήματα τούτα να επισημάνουν την πραγματική τους ταυτότητα.

Τα «Πρακτικά» του Διεθνούς αυτού Συνεδρίου περιλαμβάνουν, εκτός από τον πρόλογο του προέδρου της Α.Ι.Ρ.Φ. και τους χαιρετιστήριους λόγους του Δημάρχου του Essen και του Υφυπουργού Παιδείας της Βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας, τις ακόλουθες εισηγήσεις σε τρεις γλώσσες, στα Γαλλικά, Αγγλικά και Γερμανικά:

Καθηγητή Μ.Φ. Fresco (Leiden), προέδρου της Α.Ι.Ρ.Φ.: Φιλοσοφία και Θρησκεία. Γενική Εισαγωγή. Καθηγητή Η.Γ. Hubbeling (Groningen): Μερικές πρόσφατες εξελίξεις στη Φιλοσοφία της Θρησκείας. Καθηγητή Enrico Chiavacci (Firenze): Η διδασκαλία της φιλοσοφικής ηθικής και οι ενδεχόμενες επεμβάσεις της στη θρησκευτική (χριστιανική) ηθική. Υφηγητή S. Vouwzee (Delft, Αίγυπτος): Η διάσταση ανάμεσα στη Φιλοσοφία και στη Θρησκεία στο Ισλάμ. Καθηγητή Frank Furger (Luzern): Υπάρχει ηθική χωρίς θεό — ή πώς τίθεται το θέμα της ύπαρξης του θεού;

Η στενότητα του χώρου δεν επιτρέπει ούτε την πιο γενική αναφορά στις εισηγήσεις για την ηθική καθώς και στις ενδιαφέρουσες συζητήσεις που επακολούθησαν. Επειδή πήρα μέρος στο Συνέδριο τούτο, νομίζω ότι θα ήταν προτιμότερο να υποσημειώσω μερικά από τα κεντρικότερα ερωτήματα που απασχόλησαν τους συνέδρους, όπως λ.χ. το αν μπορεί ή όχι να υπάρξει κάποιος συμβιβασμός ανάμεσα στο λόγο και την πίστη, ή αν είναι δυνατή η θεμελίωση της ηθικής χωρίς την αρωγή της Θρησκείας, ή ακόμη αν και πόσο είναι απαραίτητη μια διασταύρωση της ηθικής φιλοσοφίας με τη Θεολογία στη συνείδηση και εκείνου που διδάσκει και εκείνου που διδάσκεται τα επίμαχα τούτα μαθήματα· ίσως μάλιστα θα έπρεπε να σημειώσω ότι οι απαντήσεις που δόθηκαν και οι «θέσεις» που διατυπώθηκαν επλάτυναν και εβάθυναν τη συζήτηση τόσο πάνω στην αντίθεση λόγου και πίστης όσο και γύρω από την ιδιαίτερη προβληματική της ηθικής· γιατί συχνά είναι αναπόφευκτη η ανάπτυξη πεδίου σύγκρουσης ανάμεσα στη Φιλοσοφία και τη Θεολογία, ιδίως όταν η καθεμιά τους διεκδικεί το προβάδισμα. Θα ήθελα μάλιστα να προσθέσω ότι αυτή ακριβώς η αντιδικία ανάμεσα στη Φιλοσοφία και τη Θρησκεία υποχρέωσε πολλούς από τους μεγάλους φιλοσόφους, από τους Προσωκρατικούς και τον Πλάτωνα έως τον Καντ, τον Χέγκελ, τον Μαρξ και τον Νίτσε, να δώσουν ενδιαφέρουσες εξηγήσεις, όχι όμως και λύσεις γενικά αποδεκτές. Όπως φαίνεται από τα «Πρακτικά» του Συνεδρίου επιχειρήθηκε και εδώ μια συγκριτική αντιπαράθεση φιλοσοφικής και θρησκευτικής ηθικής, όπως αυτές αποτυπώθηκαν στην ελληνο-ευρωπαϊκή φιλοσοφική από τη μιά και στην εβραίο-χριστιανική (και ισλαμική) θρησκευτική ηθική παράδοση από την άλλη.

Κλείνοντας τη σύντομη τούτη επισκόπηση θα ήθελα να πω δυό λόγια και για την παιδαγωγική αξιοποίηση των πορισμάτων του Συνεδρίου. Όπως και με τα άλλα μαθήματα έτσι και με τα Θρησκευτικά ο συντονισμός της διδασκαλίας τους με τα Φιλοσοφικά είναι οπωσδήποτε αμοιβαία ωφέλιμος. Η παιδαγωγική αυτή αναγκαιότητα είναι ακόμη πιο έκδηλη, όταν πρόκειται για θέματα φιλοσοφικής και θρησκευτικής ηθικής. Το ότι προβάλλουν

κάποτε αξεπέραστα εμπόδια, που αποκλείουν τη λύση ορισμένων προβλημάτων με το λόγο, δεν αίρει τη σημασία της φιλοσοφικής κατεργασίας και εμβάθυνσής τους με το στοχασμό ούτε φυσικά νομιμοποιεί την άποψη ότι αυτά μπορούν να λυθούν με μυστική αποκάλυψη. Σε ζητήματα μάλιστα ατομικής και κοινωνικής ηθικής ή σ' ερωτήματα για το νόημα της ζωής μόνο η Φιλοσοφία μπορεί να δώσει κάποιες απαντήσεις που να ικανοποιούν, και που δεν μπορούν να τις δώσουν ούτε η Επιστήμη ούτε η Θρησκεία.

ΔΡ ΓΙΩΡΓΟΣ Σ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ
ΕΠΙΤ. ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΕΚΔΕΦ

*Αντ. Μάρκου, *Η έννοια τής προόδου στόν Ξενοφάνη*, Πάτρα 1983, 278 σελ.

Αν από τούς στίχους του ποιητή-φιλόσοφου Ξενοφάνη δέν είχα σωθεί παρά μόνο δύο, αυτοί που στή συλλογή των Προσωκρατικών των Diels-Kranz φέρουν τόν αρ. 18, είμαι βέβαιη ότι ξεχωριστή θά παρέμενε ή θέση του Κολοφώνιου μεταξύ εκείνων που πρώτοι φιλοσόφησαν στην Ελλάδα.

“Οὔτοι ἀπ’ ἀρχῆς πάντα θεοὶ θνητοῖσ’ ὑπέδειξαν ἀλλὰ χρόνῳ ζητοῦντες ἐφευρίσκουσιν ἄμεινον”.

Ἡ ἰδέα τῆς προόδου εἶναι τό κεντρικό θέμα τῶν στίχων αὐτῶν καί αὐτή συνιστᾷ τό θέμα τῆς διδακτορικής διατριβῆς που ὑπέβαλε στή Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὁ κ. Α. Μάρκου (Πάτρα 1983, 278 σελ.).

Στό θέμα, ὅπως λέει ὁ ἴδιος στό προλογικό του σημείωμα, ὀδηγήθηκε ἀπό τό ἐνδιαφέρον του “γύρω ἀπό τά προβλήματα τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας καί του Πολιτισμοῦ καί τή συμβολή του ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος στή μελέτη τῶν προβλημάτων αὐτῶν”.

Τό κύριο μέρος του βιβλίου χωρίζεται σέ δύο: Στό πρώτο ὁ συγγραφέας διερευνᾷ τόν πολιτισμό καί τήν πρόοδο ὡς ἀνθρώπινα μορφώματα καί ἐπιδόσεις, τά αἷτια καί τούς παράγοντες τῆς προόδου καί τίς δυνατές μορφές παρουσίας τῆς ἰδέας τῆς προόδου. Τό δεύτερο μέρος περιλαμβάνει τά κεφάλαια: Ἡ διαφωτιστική κριτική πορεία, Ἡ ἐπιστημονική πρόοδος, Ἡ ἠθική πρόοδος, Ἡ πρόοδος τῆς “Πόλεως”.

Ὁ κ. Μάρκου σωστά ἐπιμένει ότι στό ἀπ. 18 δέν ἐκφράζεται ἀπλᾶ καί μόνο ἡ ἰδέα τῆς προόδου, ἀλλά δίνονται καί σημαντικά ἄλλα φιλοσοφικά μηνύματα μέ πυρηνικό τήν ὀρθολογική ζήτηση, καί σωστά συσχετίζει τήν καινοτομία του Κολοφώνιου μέ ἱστορικοκοινωνικά δεδομένα. Ἐπίσης ὀρθά συσχετίζει τά νοήματα του ἀπ. 18 μέ ὅσα περίπου τά ἀπ. του Ξενοφάνη. Πιστεύω ότι κάθε εἰδικό θέμα εἶναι ὀργανικά δεμένο μέ τό σύνολο τῶν σωσμένων χωρίων καί ὀκρίμασα ἡ ἴδια τήν ἐμπειρία μέ ἀφορμή τήν ἰδέα τῆς κάθαρσης του θείου.

Στό βιβλίο μου *Ἡ κάθαρση τῆς θεότητας στή φιλοσοφία του Ξενοφάνη*, παραπέμπω τόν ἀναγνώστη γιά ὀρισμένα θέματα στά ὀποία δέν συμφωνῶ μέ τόν κ. Μάρκου, ὅπως π.χ. τήν ἐρμηνεία τῆς μαρτυρίας ότι ὁ Ξενοφάνης “ἐρραυῶδει τά ἑαυτοῦ” (ὁ κ. Μάρκου ὑποστηρίζει ότι ὁ Ξενοφάνης “ἄσκησε ἀνοικτή κριτική ἐναντίον τῶν ἰδεῶν τῶν ἀριστοκρατῶν, πρὸς τήν ὀποία ἕνας ἐπαγγελματίας ραψῶδός ἔπρεπε νά προσβλέπει”, σ. 26, ἀφοῦ ὁ Ξενοφάνης δέν ἐπιτέθηκε σέ μία τάξη, ἀλλά στους πολλούς που δέχονται “εἰκῆ” τίς παραδομένες γνώσεις) ἢ ότι ἡ ποίηση του Κολοφώνιου δέν εἶναι τό πῶ παλαιό δείγμα φιλοσοφικής ποίησης στήν Ελλάδα μέ τό ἐπιχείρημα ότι καί “παλαιότεροι του Ξενοφάνη, ὅπως ὁ Ὀρφείας καί ὁ Ἡσίοδος φιλοσόφησαν διά ποιημάτων”, ἀφοῦ ὁ Κολοφώνιος εἶναι ὁ πρῶτος ὡς πρὸς τόν ὀρθολογικό καί κριτικοεπιστημονικό τρόπο ποιητικῆς ἀντιμετώπισης τῶν προβλημάτων —